

СТАНОВИЩЕ ДИТЯЧИХ БУДИНКІВ ДОНБАСУ ПІД ЧАС ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1941 – 1945 рр.)

М.О.Соловей

АНОТАЦІЯ

У даній статті проаналізовано процес створення та розвитку мережі дитячих будинків у Донбасі під час Великої Вітчизняної війни. Розглянуто стан довоєнної мережі сирітських установ у регіоні та ступінь шкоди, якої зазнали сиротинці під окупацією. У роботі простежено перші кроки Радянської влади у справі відновлення системи державного опікування дітей-сиріт та розглянуто низку заходів для влаштування дітей, які залишилися без батьків під час війни. Авторкою подано кількісну та якісну характеристику складу вихованців дитячих будинків Донбасу у роки Великої Вітчизняної війни, виявлені шляхи поповнення контингенту. Також приділяється увага створенню так званих спеціальних дитячих будинків та контингенту дітей, що перебував у них. Проаналізовано фінансування сиротинців, забезпечення вихованців дитячих будинків Донбасу продовольчими, промисловими та шкільними товарами у період 1943-1945 рр., пов'язані з цим труднощі та шляхи їхнього подолання. Виявлена роль громадськості у поліпшенні матеріального забезпечення сирітських установ. У статті також розглянуто особливості організації навчального процесу вихованців дитбудинків.

Ключові слова: СРСР, радянська Україна, дитячі будинки, безпритульність, сироти, вихованці дитячих будинків.

Проблема дитячої безпритульності, яку було майже повністю вирішено в СРСР в середині 1930-х рр., знов набула актуальності з початком Великої Вітчизняної війни. Кількість дітей, які залишилися без батьківської опіки, стрімко зростала, у той же час мережу дитячих будинків на окупованій території фашистами було знищено. Однак процес відтворення дитячих закладів для сиріт розпочався майже відразу після звільнення радянських земель від ворога. Держава, починаючи з 1942 р., здійснила цілий ряд рішучих заходів, які надали їй можливості в короткий термін подолати дитячу безпритульність. Її було суттєво зменшено навіть під час війни. Різні типи дитячих будинків, які створювалися майже у кожному місті, надали сиротам не тільки притулок та харчування, але й можливість отримати освіту та професію, допомогли їм інтегруватися у суспільство. В наш час, коли суспільство знов зіткнулося з загрозливим явищем зростання дитячої безпритульності та безнадійності, знайомство з досвідом воєнних часів може бути цікавим та корисним.

Історіографія проблеми досить обмежена. Проблема відтворення мережі сиротинців та їхнього становища в роки Великої Вітчизняної війни в історичній літературі спеціально не вивчалася. В радянські часи дослідники приділяли головну увагу загальному процесові післявоєнної відбудови системи народної освіти і тому лише обмежувалися констатацією фактів про скорочення дитячої безпритульності [1].

Більш інформативними є дослідження Г.М.Голиш та Л.Г.Голиш, які вивчали становище неповнолітніх громадян України в 1943 – 1950 рр. [2]. Вони містять тільки окремі сюжети про матеріальне забезпечення дитячих будинків України. Монографії, присвячені Донбасу у відбудовний період, взагалі не торкаються проблем створення й розвитку дитячих будинків. У найкращому разі – вони лише констатують факт їх існування [3]. Таким чином, виявляється, що проблема потребує подальшого вивчення.

Метою даної роботи є спроба простежити в динаміці процес створення та розвитку мережі дитячих будинків у Донбасі в роки Великої Вітчизняної війни, а само: з'ясувати головні шляхи формування їх контингенту, виявити джерела фінансування сиротинців, проаналізувати їхню матеріальну забезпеченість та охарактеризувати організацію навчального процесу вихованців.

Джерельну базу статті складають постанови Раднаркомів СРСР та УРСР, документи обкомів партії та комсомолу, виконкомів облрад Сталінської та Ворошиловградської областей, а також діловодна документація їхніх відділів - народної освіти, статистики, соціального забезпечення. Більшість означених джерел зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, а також у державних архівах Донецької та Луганської областей.

Довоєнна мережа сирітських установ Донбасу повністю відповідала потребам регіону. На початок 1941 р. у Ворошиловградській області існувало 23 дитячих будинки, в яких проживало більше 3000 дітей; у Сталінській області функціонувало 42 дитячих будинки на 5000 місць. Однак в роки окупації вся ця мережа була майже знищена. Так, у Ворошиловградській області не вціліло жодного сиротинця. Було розграбовано все їхнє майно, бібліотеки, шкільне обладнання [4]. У Сталінській області приміщення 31 дитбудинку (на 3280 місць) були повністю зруйновані (Артемівського, Краматорського, двох Харцизьких, Маріупольського, Скотоватського в Авдіївському районі й ін.). Інші дитбудинки виявилися ушкоджені частково [5].

Матеріальна база дитячих будинків, які діяли в регіоні до війни, виявилася майже повністю зруйнованою. Ворошиловградський облВНО в 1943 р. констатував, що "все майно дитячих будинків під час окупації загинуло" [6]. У Сталінській області декілька дитячих будинків існувало і під час окупації, але умови життя в них були несприятливі, а матеріальне забезпечення – вкрай поганим. Це змушені були визнавати у своїх документах навіть робітники відділів освіти, які працювали у складі міських управ під час окупації. Хоча вони й намагалися "прикрасити дійсність", але не звернути увагу на недоліки у справі утримання сиріт було просто неможливо. Наприклад, у звіті Слов'янської управи Юзівської області відмічалось, що "на 8.11.1942 року у місті було 3 дитячих будинки з кількістю 145 дітей.... Їм бракує одягу і взуття.... Недостача транспорту не дає можливості забезпечити дитячі будинки паливом" [7].

Значно більш критично стан дитбудинків під час окупації було охарактеризовано у радянських документах. От, приміром, як описаний стан Червоноармійського дитячого будинку при фашистах у довідці райкому комсомолу: "До окупації дитячий будинок був добре обладнаний. При ньому було 6 корів, кілька свиней, трактор, 2 пари коней, вантажна машина. Дитячий будинок мав свій ставок, сад, майстерні, кузню. Під час окупації діти були евакуйовані. У дні окупації те, що не змогли вивезти (меблі й ін.) були порозтягані. Німці направляли в цей дитбудунок круглих сиріт, де видавали їм по 200 грамів хліба в день. Діти перебували у важкому стані, ходили збирати недоїдки у сміттєвих ямах. Усього дітей при німцях було 43 особи, більшість із них від недоїдання були опухлі, а 8 осіб – рахітики" [8]. У доповідній записці завідувача Сталінського облВНО від 5.05.1944 р. підкреслювалось, що при німцях дитбудинки майже не забезпечувались ліками та харчами, тому "діти гинули від голоду, захворювань та антисанітарних умов. Наприклад, у Єнакіївському дитячому будинку загинуло 185

дітей, в Іванопільському – 45 дітей, у Макіївському – 50" [9]. Так що місцевим органам влади довелося повністю відтворювати всю матеріальну базу дитячих будинків Донбасу.

Ворошиловградський облВНО почав роботу по відтворенню мережі сиротинців з квітня 1943 р., і до листопада організував 8 дитячих будинків загального типу [10]. В них на початок квітня 1944 р. проживало 744 чоловік [11]. Крім того, створювалися спеціальні дитбудинки для дітей воїнів Червоної Армії і партизан - відповідна постанова бюро обкому КП(б)У та облвиконкому була прийнята 3 вересня 1943 р. Згідно з нею до 1 грудня 1943 р. в області планувалося створити спецдитбудинки на 1200 місць і дитячі приймальники на 200 місць [12]. Однак до призначеного терміну завдання виконано не було: у спецдитбудинки області надійшло всього 458 чоловік. Після листування з Раднаркомом УРСР ситуація змінилася на краще – в квітні 1944 р. у 8 спеціальних дитячих будинках Ворошиловградської області виховувалося вже 1050 чоловік [13].

У Сталінській області перші рішення про створення мережі дитячих установ для сиріт прийняті були всього через місяць після вигнання німецько-фашистських загарбників – 14 жовтня 1943 р. бюро Сталінського обкому КП(б)У та облвиконком ухвалили відкрити в населених пунктах області найближчим часом 25 дитячих будинків із загальною кількістю місць на 2 тис. дітей [14]. План перевиконали: на 1 грудня 1943 р. працювало вже 28 дитячих будинків з охопленням 2158 чоловік [15].

Комплектування контингенту дитячих будинків Донбасу також почалося з 1943 р. і йшло доволі швидкими темпами. При цьому не всі взяті на облік сироти відправлялися в дитячі будинки. Наприклад, у Ворошиловградській області з майже 5,5 тисяч сиріт, виявлених до кінця 1943 року, 728 дітей було відправлено у сім'ї трудящих на всиновлення або патронат, близько 2500 – зараховані в ремісничі училища, школи ФЗН і суворовські училища, а 2200 – поповнили ряди вихованців дитячих будинків [16]. Усього в дитячих будинках, створених у Ворошиловградській і Сталінській областях, у грудні 1943 року виховувалося 4358 осіб [17].

Малолітні сиріти віком до 3 років повинні були виховуватися у будинках дитини, що знаходилися у системі Наркомату охорони здоров'я. Законодавчою базою для створення цих дитячих установ стала постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 23 серпня 1943 року. Вона зобов'язала місцеві органи охорони здоров'я якнайшвидше розгорнути їхню мережу по всіх областях країни. Тому у Ворошиловградській області не зволікаючи було відкрито 2 будинки дитини на 100 місць [18]. В Сталінській області на початок 1944 р. працювало 4 будинки дитини, в яких знаходилося 350 малюків [19]. Після досягнення 3-річного віку їх вихованців переводили в дошкільні або змішані дитбудинки.

Однак виявилось, що мережа дитячих закладів для сиріт, яку було створено у регіоні, не задовольняє потреб. Сталінський облВНО у звіті про дитячу безпритульність за 1 півріччя 1944 р. зазначив, що усього по області взято на облік 9807 дітей, які залишилися без батьків. Цій контингент комплектувався декількома шляхами: сиріт виявляли органи народної освіти; приводили громадяни; доставляли міліціонери із приймачів-розподільників; а також переводили з інших дитбудинків або будинків дитини. Опрацювання документів з Донецького та Ворошиловградського обласних архівів дозволили нам прийти до висновку, що більше половини всього контингенту (51,9%), який поступив у дитячі будинки Донбасу впродовж 1944 - 1945 рр., склали діти, передані на виховання місцевим населенням [20]. У цю категорію входили, як правило, сироти, що знайшли в роки окупації і після звільнення регіону притулок у далеких родичів, сусідів або знайомих. За даними Сталінського обкому ЛКСМУ, на грудень 1943 р. таких в області було понад 5 тисяч. Нерідко вони проживали в сім'ях, які мали серйозні матеріальні труднощі, і тому не в змозі були забезпечити дітей

нормальним харчуванням, окремим спальним місцем, одягнути і взути їх. Інспектори райВНО були зобов'язані обстежити умови, в яких знаходилися ці діти, і в разі признання їх незадовільними, перевести сиріт в дитячий будинок [21]. Така практика збереглася й в наступні роки.

При цьому органи народної освіти змогли влаштувати – у дитячі будинки, на патронат, на опіку, на усиновлення, у школи фабрично-заводського навчання (далі – школи ФЗН), ремісничі училища (далі – РУ), на виробництво – тільки 7590 з них, або 77% від загальної кількості дітей, які потребували цього. З дітьми воїнів Червоної Армії, партизан і загиблих від рук окупантів ситуація була ще гірша. Так, з 5480 сиріт цієї категорії було влаштовано 3826 осіб, що складає менше 70%. В спецдитбудинках перебувало менш ніж половина тих сиріт, що мали на це право – лише 1169 чоловік (дані на 1.10.1944 р.). Причиною цього була гостра недостача відповідних дитячих установ.

Проте, завдяки зусиллям місцевих органів народної освіти, початкові плани створення мережі дитячих будинків були перевищені більше ніж на 50%. Так, на 1 січня 1944 р. у 37 дитбудинках Сталінської області проживало 3545 сиріт. Майже третина з них (1239 осіб) були дітьми загиблих воїнів Червоної Армії, партизанів і підпільників, а тому виховувалися в 13 спецдитбудинках [22]. Крім того, в області діяло 4 дитприймальники, що займалися виявленням безпритульних і влаштуванням їх у дитячі будинки [23]. Тому контингент вихованців зростав – на початок 1945 р. він склав 4350 чоловік. Робота з організації догляду за дітьми, які залишилися без опіки батьків, була продовжена і надалі.

У цій роботі Сталінський і Ворошиловградський облвиконкоми розраховували, насамперед, на бюджетне фінансування. Наркомат фінансів України передбачив у бюджеті на 1944 р. для потреб дитбудинків 99335000 карб. Це майже 13,3% всіх асигнувань на народну освіту республіки (747686000 карб.). Більше було виділено тільки для розвитку шкільної мережі [24]. У 1945 р. бюджетне фінансування дитбудинків збільшилося, склавши для Сталінської області – більше 18 млн. карб., для Ворошиловградської області – понад 10,5 млн. карб. [25].

Крім того, гроші надходили з різних фондів і від добровільних пожертвувань. Одним із перших фонд допомоги дітям фронтовиків і сиротам організував ЦК ВЛКСМ. Газета "Комсомольська правда" також відкрила рахунок, на який надходили кошти від недільників, індивідуальні і групові внески громадян [26]. Комсомольці України в 1943 р. створили власний грошовий фонд допомоги дитятам-сиротам і на 5.03.1944 р. зібрали 4202974 карб [27]. Сталінський та Ворошиловградський обкоми комсомолу зібрали для дитячих будинків по 600 тисяч карбованців. Загалом же у цій фонд до 1945 р. надійшло понад 17 млн. карбованців [28].

В окремих випадках ініціаторами створення дитячих будинків виступали не органи влади, а трудові колективи або військові підрозділи. Так, на початку 1945 р. бійці й офіцери 50-ї гвардійської Сталінської дивізії надіслали робітникам Сталіно із власних заощаджень 427 тис. карб. на облаштування дитячих будинків для дітей фронтовиків. К березню 1945 р. на ці гроші був створений спеціальний дитячий будинок на 75 осіб у Кіровському районі міста.

Місцеві трудові колективи також матеріально підтримали боротьбу з безпритульністю. Робітники Рутченківського коксохімзаводу вирішили побудувати на власні гроші дитячий будинок і звернулися з закликом підтримати їх починання до всіх трудящих області. У відповідь трест "Рутченковугілля" відновив один зі зруйнованих німцями будинків, працівники коксохімічного заводу зробили у ньому ремонт, машинобудівники виготовили дитячі ліжечка, зібрали посуд, дитячий одяг і взуття [29]. Створений "у складчину" дитячий будинок дав притулок 50 дітям загиблих фронтовиків.

Усі дитбудинки Донбасу у 1943 р. було включено в планове постачання. Однак у роки війни з продовольчим забезпеченням дитячих установ виникало чимало складнощів. Незважаючи на те, що всім районним торгуючим організаціям були розіслані накази уряду і розпорядження облторгвідділів про своєчасне постачання дитбудинків продуктами харчування, терміни постачань практично повсюдно не витримувалися.

Усі діти шкільного віку, що мешкали у дитбудинках, відвідували школу. Організація навчання завжди була першорядним завданням сирітських закладів – вони ретельно виконували розпорядження РНК СРСР від 30 липня 1942 р. про залучення у школу всіх дітей шкільного віку [30]. У 1943-1944 навчальному році заняття школярів у Донбасі були розпочаті в непристосованих приміщеннях, у 2-3 зміни, при майже повній відсутності підручників, програм, допомоги, парт, бібліотек, зошитів [31]. Особливо гостро стояла проблема з підручниками, велика частина яких випускалася за межами республіки [32]. Частково це питання дитбудинкам Донбасу вдалося розв'язати завдяки втручання суспільства та комсомольських організацій: вони допомагали зібрати книжки, підручники, в тому числі за межами регіону. Так, дитбудинкам Сталінської області були надіслані книжки з Московської, Ленінградської, Кемеровської областей [33].

Крім того, не всі вихованці дитячих будинків мали взуття й одяг для холодної пори року. У Ворошиловграді, де в 1943 р. частина дітей із дитбудинку нерегулярно відвідувала школу саме з цієї причини, вчителі приходили учити їх прямо в дитячий будинок. Особливо добре організував роботу колектив вчителів ЗШ №6, який систематично проводив із вихованцями додаткові заняття [34].

Ще однією проблемою організації нормального навчання була різновікова структура шкільних класів, велика кількість в них так званих учнів-переростків. Так, згідно підрахунків Г.М.Голиша частка переростків серед учнів перших класів шкіл Сталінської області у 1944/1945 навчальному році складала 63%. В більш дорослому віці переростків було ще більше: в других класах – 82%, у третіх – 86%, у четвертих – 91,5%, у п'ятих – 96%, у шостих – 95%, у сьомих – 97% [35]. Переважна більшість вихованців дитбудинків Сталінської області відставали в навчанні на 2-3 роки [36].

У дитячих будинках відсоток охоплення дітей шкільного віку навчанням був набагато вищий, ніж серед дітей, що проживали у сім'ях. В цілому по Україні у 1945р. школу не відвідувало 9,1 % дітей та підлітків (6,5% - у місті та більш ніж 10% на селі). Найбільш незадовільними були ці показники серед 12-15 річних підлітків – 13,5% [37]. Це пояснюється тим, що в умовах гострої потреби більшості сімей праця дітей у господарстві була необхідною допомогою для виживання.

Для вихованців дитячих будинків вибору між школою і роботою не існувало: вони завжди отримували хай скромне, але гарантоване триразове харчування. Тому приносити навчання в жертву у них не було необхідності. Крім того, органи народної освіти пильно стежили за тим, щоб усі діти шкільного віку, які проживають у дитбудинках, обов'язково регулярно відвідували школу. Цей показник був включений у всі звіти дитячих будинків, тому будь-який випадок невідвідування школи необхідно було пояснювати.

Таким чином, ми можемо констатувати, що мережа дитячих будинків, що існувала до початку Великої Вітчизняної війни, під час неї була повністю знищена. Відновлення системи сирітських закладів почалося відразу ж після звільнення території Донбасу від окупації; для цього було створено відповідну законодавчу базу. Комплектування контингенту сиротинців йшло вельми швидкими темпами. Існувало кілька шляхів потрапляння сиріт до дитячих будинків: діти поступали з приймачів-розподільників, їх приводили громадяни, доставляли співробітники міліції тощо. На відтворення мережі сирітських закладів з державного бюджету виділялися значні кошти, але цього було

недостатньо. Через це з забезпеченням дитячих установ продовольчими та промисловими товарами виникало чимало труднощів. Частково вирішити цю проблему допомагала небайдужа громадськість: для забезпечення потреб сиріт створювалися грошові фонди, надходили пожертвування від приватних осіб, трудові колективи проводили благодійні недільники. Забезпечення навчального процесу вихованців дитбудинків також зіткнулося з низкою складнощів, однак відсоток охоплення навчанням серед дитбудинківців, побутовими проблемами котрих опікувалася держава, був дуже високим.

РЕЗЮМЕ

В статті рассмотрен процесс воссоздания и развития сети детских домов Донбасса в годы Великой Отечественной войны. Автор анализирует законодательную базу для их открытия и мероприятия по устройству детей, которые стали сиротами в этот период; определяет контингент воспитанников детских домов и пути его пополнения. Рассмотрены финансирование детских сиротских учреждений, проблемы, возникавшие при материальном обеспечении детдомов и пути их решения. Уделяется внимание также особенностям организации учебного процесса детдомовцев.

Ключевые слова: СССР, советская Украина, детские дома, беспризорность, сироты, воспитанники детских домов.

SUMMARY

The author in this study researches the process of reconstruction and development of the system of orphanages in Donbass during the years of Great Patriotic War. The article contains the analysis of legislative base of the opening of orphanages and actions of settling the children, who became orphans in this period, as the author defines contingent of the orphanages. The study examines the funding of children's orphanages, as well as the problems with the financial support and ways of their solution. Attention is also paid to the peculiarities of organization of educational process of orphans.

Keywords: USSR, Soviet Ukraine, orphanages, homeless, orphans, children from orphanages.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Народное образование в СССР / под ред. И. А. Каирова и др. – М.: Изд-во АПН, 1957. – С. 338; Синицин А. М. Забота о безнадзорных и беспризорных детях в СССР в годы Великой Отечественной войны / А.М.Синицын // Вопросы истории. – 1969 – № 6. – С.20 - 26 та ін.
2. Голиш Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941-1945 рр: [монографія] / Г. М. Голиш. – Черкаси: Черкас. ЦНТІ, 2005. – 323 с; Голиш Л. Г. Особливості роботи спеціальних дитячих установ Донбасу та Харківщини на початковому етапі відбудови (1943 – 1945 рр.) / Г. М. Голиш // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк, 2005. – № 1 (23). – С. 206–215.
3. Хорошайлов Н. Ф. Возрождение Всесоюзной кочегарки. Из истории восстановления Донбасса в 1946-1950 гг. / Н. Ф. Хорошайлов. – Донецк: Донбасс, 1974. – 152 с.; Саржан А. О. Новітня історія Донбасу (1945-1999 рр.): [навч. посібник] / А. О. Саржан. – Донецьк: Сталкер, 1999. – 463 с.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО), ф.1, оп.23, спр.876, арк. 94; Держархів Луганської обл., ф. Р-1067, оп.4, спр.436, арк. 81.
5. Там само, ф.7, оп.3, спр.1189, арк.26; Держархів Донецької обл., ф.326, оп.2, спр.91, арк.10; спр.445, арк.46.
6. Держархів Луганської обл., ф.Р-1067, оп.4, спр.436, арк.81.

7. Держархів Донецької обл., ф.Р-1597, оп.1, спр.1, арк. 2.
8. Там само, ф.424, оп.3, спр.58, арк.22.
9. Там само, ф.326, оп.2, спр.445, арк. 46.
10. Держархів Луганської обл., ф.Р-1067, оп.4, спр.436, арк. 81(зворот).
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), ф.Р-2, оп. 7, спр.1547, арк. 41.
12. Там само, ф. Р-2, оп.7, спр.655, арк. 93-94.
13. Там само, арк.93; оп.2, спр.1547, арк.41.
14. Добров П. В. Трудовая деятельность женщин Донбасса в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) / П. В. Добров, И. М. Есип. – Донецк: Друк-Инфо, 2000. – С.170.
15. Держархів Донецької обл., ф.326, оп.2, спр.91, арк.11(зворот).
16. Держархів Луганської обл., ф. П-311, оп.1, спр.72, арк.63.
17. Підраховано автором за: Держархів Донецької обл., ф.326, оп.2, спр.91, арк. 11(зворот); Держархів Луганської обл., ф.П-311, оп.1, спр.72, арк.63.
18. Голиш Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941-1945 рр: [монографія] / Г. М. Голиш. – Черкаси: Черкас. ЦНТІ, 2005. – С.182.
19. Держархів Донецької обл., ф.424, оп.3, спр.58, арк. 10,13.
20. Підраховано автором за: Держархів Луганської обл., ф.Р-1067, оп.4, спр.52, арк.32; Держархів Донецької обл., ф.Р-2852, оп.1, спр. 676, арк.2; 2 (зворот).
21. Держархів Донецької обл., ф. 326, оп.2, спр. 91, арк.21; оп.4, спр. 513, арк. 7-8.
22. Підраховано автором за: Держархів Донецької обл., ф.Р-2852, оп.1, спр.659, арк. 107, 108, 174.
23. Держархів Донецької обл., ф.326, оп.2, спр.462, арк.34.
24. ЦДАВО, ф.Р-2, оп.7, спр.1522, арк.5.
25. Держархів Луганської обл., ф.Р-1067, оп.4, спр.52, арк.34; Держархів Донецької обл., ф.Р-2852, оп.2, спр.676, арк.2(зворот).
26. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР, 1941-1961 гг. / [Е. И. Волкова, Т. А. Маркова, В. В. Реутова и др.]; редкол.: А. М. Арсеньев и др.; АПН СССР, НИИ общ. педагогики. – М.: Педагогика, 1988. – С.37.
27. ЦДАГО, ф.1, оп.23, спр.875, арк.16.
28. Киричок Р.І. Участь комсомольських організацій України у всебічній допомозі фронту (1943 – 1945 рр.) / Р.І.Киричок // Український історичний журнал. – 1986. – №5.– С.62; Тронько П. Бессмертие подвига / П.Тронько. – К., 1985. – С.221.
29. Правда. – 1945. – 1 марта. – С.2.
30. Постанови партії та уряду про школу: зб. док. / [упоряд. О.Г.Сивець]. – К.-Х.: Державне учбово-педагогічне видавництво «Радянська школа», 1947. – С. 65 – 66.
31. ЦДАГО, ф.1, оп.23, спр.876, арк.59.
32. Красножон Н. Г. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943-1953 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. Г. Красножон. – К., 2002. – С.9.
33. Держархів Донецької обл., ф.П-326, оп.2, спр.445, арк.47.
34. ЦДАГО, ф.7, оп.3, спр.1189, арк.9.
35. Голиш Г. М. Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України / Г. М. Голиш // Українській історичній журнал. – 2005. – № 3. – С. 42.
36. Держархів Донецької обл., Ф.П-326. – Оп.2. – Спр.445. – Арк.47 (зворот).
37. Голиш Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941-1945 рр: [монографія] / Г. М. Голиш. – Черкаси: Черкас. ЦНТІ, 2005. – С. 195.

Надійшла до редакції 23.10.2013 р.